

УДК: 811.512.154(07)

Турдумамбетова Г.

К.Тыныстанов ат. БИМУ, магистрант

БАШТАЛГЫЧ ОРУС КЛАССТАРЫНДА КӨП МААНИЛҮҮ ЭТИШ СӨЗДӨРДҮ ОКУТУУ

Бул макалада башталгыч орус класстарында кыргыз тилинде семантикалык байланыштагы этиштердин көп маанилүүлүгү сүйлөшүү процессинде жыш колдонулары тууралуу маалыматтар кеңири берилди.

Негизги сөздөр: этиш, башталгыч класс, табышмак, учкул сөздөр, атуул, мугалим, семантикалык байланыш.

В данной статье рассматривается многозначность глаголов семантической связи кыргызского языка в процессе общения в начальной русской школе и их применение.

Ключевые слова: глагол, начальный класс, загадка, крылатое слово, гражданин, учитель, семантическая связь.

In this article we consider the polysemy of the verbs of the semantic communication of the Kyrgyz language in the process of communication in the elementary Russian school and their application.

Key words: verb, primary class, winged words, citizen, teacher, semantic connection.

Билим-тарбия берүүнүн сапатын өркүндөтүү, өлкөбүздүн өнүгүшүнө салым кошуучу атуулдарды тарбиялап өстүрүү бүгүнкү күндө республикабыздагы олуттуу маселелердин бири болуп эсептелет. Эл керегине жараган атуулдарды тарбиялоодо башталгыч мектеп зор милдеттерди аткарат. Башталгыч класста алган билим сапаты окуучунун андан аркы билим алуусуна өбөлгө түзүп, окуучунун окуудагы ийгилигине түздөн-түз таасир этет. Башталгыч мектептеги окутуу балада окуу билгичтигин үйрөтүү менен өзгөчөлөнөт. Өмүр бою үзгүлтүксүз билим алуу үчүн адамга окуу билгичтиги эң зарыл керектүү сапаттардын бири болуп эсептелет. Башталгыч мектеп жалпы билим берүүчү мектептин пайдубалын түзөт.

Башталгыч мектепте адамдын мүнөзү, акылы жана адептик сапаттарын, коомдогу жүрүм-турумун аныктоочу жөндөмү жана касиеттери түптөлүп калыптанат. Мына ушул жөндөмдүн калыптанышы менен катар, тил үйрөнүү маселеси негизги орунду ээлейт. Тилди үйрөтүүдө, албетте, мугалимдин ролу чоң. Улуу педагог В.Сухомлинский айткандай: “Сабак—бул мугалимдин жалпы жана педагогдук маданиятынын күзгүсү, анын интеллектуалдык деңгээлинин өлчөмү, анын билим маалыматынын көрсөткүчү” [6: 187].

Учурдун талабы кыргыз тилин өсүп-өнүккөн, толук кандуу мамлекеттик тил деңгээлине көтөрүү жана Кыргызстандын жараны деп эсептелген орус тилдүү калкка (орус, дунган, татар ж.б.) азыркы талапка ылайык кыргыз тилин окуп-үйрөтүү менен аларды кыргызча баарлашууга машыктыруу, ошондой эле туулуп-өскөн Мекенин жана анын тили болгон кыргыз тилин сыйлап-урматтоо максатын көздөйт.

Кыргыз тилин башталгыч класста окутуунун методикасынын негизги булагы болуп лингвистика илими эсептелет. Мисалы, морфологияны окутууда сөз, сөздүн курамы, уңгунун жана мүчөнүн түрлөрү, сөз түркүмдөрү жана алардын грамматикалык категориялары жөнүндө маалымат берилет. Башталгыч класстарда бул тилдик маалыматтар элементардык-практикалык мүнөздө окутулуп, ар бир бөлүмдүн өздөштүрүлүшү грамматикалык талдоолор менен коштолот [5: 15]. Ошондуктан башталгыч класстын мугалиминен грамматикалык талдоолорду мыкты билүүсү талап кылынат. Көрүнүктүү окумуштуу- педагогдор, методисттер грамматикалык талдоого зор маани берип келишкен.

Улуу педагог К.Д.Ушинский да ага мындайча баа берген: “Бизде дайыма колдонулуп келе жаткан грамматикалык талдоо эң мыкты ыкмалардын биринен болуп саналат” [2: 384].

Кайсы тилде болбосун, этиш сүйлөмдө баш мүчөнүн (баяндоочтун) милдетин аткаруу менен, айтылуучу ойду жыйынтыктайт да, пикир алышуунун негизги кыймылдаткыч күчү болуп эсептелет.

Орус мектебинде окуучулар кыргыз тилиндеги этиштин морфологиялык табиятын өздөштүргөнгө чейин эле кепте аны пайдалануу ыкмасына ээ болушат. Анткени этишсиз пикир алышууну толук камсыз кылуу мүмкүн эмес [1: 103-112].

Кыргыз тилиндеги уңгу этиш сөздөрү, көбүнчө, 2-жакта буйрук мааниде болушат. Мисалы, *ырда – ырдагыла - ырдагын, ырдашсын; оку - окугула-окушсун; жаз - жазгыла, жазгын ж.б., ал эми этиштин аркылуу, өздүк кош мамилелерин алсак: жаздыр, күлдүр, отургуз, ойнот, таран, жазыш, бериш, караш ж.б.*

Орус мектебиндеги окуучулар өз эне тилиндеги этиш сөздөр менен тааныша баштаганда эле этиштин өзгөчө формасы же этиштин аныкталбаган түрүнө көңүл бурушат. Мисалы:

1) писать, несов. вид (написать, сов. вид) - жазуу; сүрөт тартуу, сүрөт жасоо. Наст. вр.-пишу, прош. вр.- писал, буд. (сложное) вр.-буду писать;

2) плавать, несов. вид-сүзүү, сууда сүзүү, чабак уруу, агуу. Наст. вр.-плаваю, буд. (сложное) вр. буду плавать;

3) плясать, несов. вид -бийлөө, бийлеп туру [4. 60-62] ж.б.

Кыргыз тилиндеги этиш сөздөр көп мааниде да колдонулары белгилүү, мисалы, орусча-кыргызча сөздүктү -тарт- деген этиш сөздүн бир нече мааниси белгиленген.

Анын айрымдары:

1	-тарт-	Тяни, тащи, вози
2	Булкуу	Делать резкие, порывистые движения
3	Жылдыруу	Сдвинуть
4	Жип тартуу	Протянуть веревку
5	Чалгы тартуу	Косить косой
6	Жаа тартуу	Натягивать тетиву; стрелять из лука
7	Тузак тартуу	Ставить силки
8	Аш тартуу	Подавать пищу, угощение
9	Чоор тартуу	Играть на дудке, на свирели
10	Сапар тартуу	Двинуться в путь
11	Табак тартуу	Подавать пищу
12	Жүк тартуу	Возить груз (57: 108)

Мындай этиш сөздөрдү өздөштүрүүдө окуучулар төмөндөгүдөй нерселерди эске алышат:

Сөз (-тарт) тиги же бул мааниде башка сөздөр менен айкалышуусу менен колдонулат, же ар кандай кырдаалдарда, контексттик мааниде болушат. Эң башкысы, көп маанилүү сөздөрдүн ортосундагы мааниси семантикалык байланышта болушу көңүлгө алынат.

Окуучулар этиш сөздөрдү үйрөнүүдө алардын көп маанилүүлүгүн, көбүнчө, контексттен ажырата алышат да, ошол эле сөз көп мааниде колдонула тургандыгы өздөштүрүлөт, себеби кээ бир сөздөр контексттин негизинде гана конкреттештирилет жана деталдаштырылат.

**НАРОДНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ. ПЕДАГОГИКА.
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ**

Балдарга жеке эле этиш сөздөрдү үйрөтүп, аны ар кандай кырдаалдарда пикир алышуусун камсыз кылуудан сырткары, чакан тексттердеги ырларга, табышмактардагы этиш сөздөрдүн экспрессиялуу чагылдыруудагы маанилик оттенонуна көңүл буруп, эмоционалдык окрасканы берип, тексттин көркөмдүгүн ачып, балдардын аз да болсо ички дүйнөсүн байытып, кеңейтип отурушуна мугалим көмөкчү болуусу тийиш, себеби дүйнөнүн ар тараптуулугун көркөм текст гана ачып бере алышына шек жок.

Кыргыз тилинде семантикалык байланыштагы этиштердин көп маанилүүлүгү сүйлөшүү процессинде жыш колдонулат. Анын айрымдарын атасак, сүйлөшүүнүн ар кандай кырдаалдарына, контекстке байланыштуу берилет.

Айталы, этиштеги кой- деген сөздү талдап көрөлү:

1	Столдун үстүнө кой (китепти, чыныны)	1	поставь на стол
2	эшикке кой (столду эшиктин алдына кой)	2	стол поставь на улицу
3	тентек кылганыңды кой	3	перестань баловаться
4	айтканыңды кой	4	перестань говорить, болтать
5	ордуна кой	5	поставь на место
6	күлгөнүңдү кой	6	перестань смеяться

Этиштин конду- деген сөзүн алсак:

1	Самолет конду	1	самолет приземлился
2	чымчык конду	2	птица села (на ветку)
3	конок конду (үйгө конок конду)	3	гости заночевали
4	аары конду (гүлгө)	4	пчела села на цветок

Чап- деген этиш сөзүн алсак:

1	Чөптү чабуу	1	косить сено
2	жаакка чапты	2	ударил в лицо
3	бакка чапты	3	ударил об дерево
4	ууру чапты	4	ограбил
5	эгинди чапты	5	убрали урожай

Кел- деген этиш сөзү алынса:

1	Тез кел	1	приходи побыстрее
2	үйгө кел	2	приходи домой
3	кыш келди	3	наступила зима
4	машина келди	4	машина подъехала
5	атам келди	5	отец пришел

Өтгү- деген этиш сөздү алсак:

1	Жаан өттү	1	дождь прошел
2	убакыт өттү	2	прошло время
3	жыл өттү	3	прошли годы
4	айлар өттү	4	прошли месяцы
5	күн өттү	5	прошел день
6	жаш өттү	6	прошла молодость

Бул көп маанилүү этиш сөздөрдүн орусча котормосунун бирге берилишинин мааниси чоң, себеби кыргыз тилинде бир эле этиш сөз көп мааниде колдонулат. Орус тилинде маанисине жараша өзгөрүп кетет. Булар жогорудагы этиш сөздөрдөн байкалды.

Көп маанилүү этиш сөздөрдү окуучулар бири-бири менен байланышын же карама-каршыдагы маанисин байкап, сүйлөшүүдө колдоно алышат.

Демек, жогоруда берилген көп маанилүү этиш сөздөрдүн алардын кайсы сөз түркүмдөрү менен айкалышынын өзгөчөлүгү алардын ортосундагы семантикалык маанинин бири-бири менен байланышы же карама-каршы мааниде болушу, алардын конкреттүүлүгү ар кандай кырдаалдарга жана контексттерге байланышта болушу түшүнүктүү болду. Эң башкысы, бир эле этиш тигил же бул мааниде колдонулуп, алардын ортосунда семантикалык байланыш жүрүп, окуучулардын пикир алышуусуна ар тараптан грамматикалык каражат болуп бермекчи.

Ар бир тилдин грамматикасынын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар. Ошону менен бирге жалпы жактары да жок эмес. Балдар тилди жеңил, чаташтырбай өздөштүрүп кетүүсү үчүн, аны өз эне тили менен салыштырып окутуу зарылдыгы келип чыгат. Окуучуларга, жогоруда айтылгандай, эки тилдин өзгөчөлүктөрүн, айырмачылыктарын жана жалпы жактарын мисалдардын негизинде бөлүп көрсөтүп, түшүндүрүп, балдарды тилди үйрөнүүнүн оор абалынан чыгаруу абзел. Бул жерден салыштыруу методикасы ийкемдүү колдонулбаса, балдардын тилди өздөштүрүүсүнө оордук келип, тилге болгон кызыгуусу төмөндөйт. Ошондуктан бөтөн тилди үйрөтүүдө тилди үйрөнүүнүн ар бир этабында балдардын тилге болгон кызыгуусун өчүрбөй, тилди жеңил, чаташтырбай өздөштүрүүсүнө шарт түзүү кажет. Ар бир сабакта салыштыруу методикасын, педагогикалык чеберчиликти кылдаттык менен колдонууну мугалимден талап кылынары да айкын.

Адабияттар:

1. Добаев К.Д., Теоретические основы обучения лексике кыргызского языка в русскоязычной школе, –К., 1999.
2. Днепров Э.Д. Ушинский и современность //Гос. ун-т — Высшая школа экономики. -М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2007. -232 с.
3. Орузбаева Б.О., Глагол как часть речи в кырг. языке, \ТРУДЫ ИЯЛИ (Кирг.АН ССР) вып. 2, 1952.
4. Карабаева С.Р. Справочник по русскому глагольному управлению для кыргызской школы, 1-часть. –Фрунзе: Мектеп, 1986.
5. Култаева Ү.Б., Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы. – Бишкек, 1995.
6. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям /В.А.Сухомлинский. -2-е изд. –Киев: Рад. школа, 1972. -244 с.